

Z HISTORIE VOJENSKÉ FARMACIE

615.4:356.33:943.7"1918"

REORGANIZACE VOJENSKÉ FARMACIE PO VZNIKU SAMOSTATNÉ ČSR V ROCE 1918

Karel KRÁL

Farmaceutická fakulta Univerzity Karlovy, Hradec Králové

Souhrn

V roce 1918 vzniklá Československá republika musela v oblasti vojenství vyřešit řadu úkolů. Prvořadým úkolem bylo vybudování armády k obraně nově vzniklého státu. Po vzniku armády bylo důležitým úkolem vytvoření systému zdravotnického zabezpečení. Při jeho budování se ukázala nezbytnost reorganizace vojenské farmacie. Při divizních nemocnicích vzniklo 12 lékáren, při posádkových nemocnicích lékárny posádkové. Pro zásobování vojenských nemocnic a lékáren zdravotnickým materiálem a léky byly vybudovány „Zdravotnické sklady“ v Josefově, Hodoníně a Liptovském Mikuláši. Důležitou součástí reorganizace farmacie se stalo řešení personálních otázek vojenských farmaceutů.

Klíčová slova: Vojenská farmacie; Divizní nemocnice; Lékárna divizní nemocnice; Posádková nemocnice; Posádková lékárna; Zdravotnický sklad; Vojenský lékárník; Dějiny vojenských lékáren.

The Reorganization of Military Pharmacy after the Creation of the Independent Czechoslovak Republic

Summary

The Czechoslovak Republic, which came into existence in 1918, had to solve a number of tasks in the military area. One of the most important tasks was to build an army to defend the new state. When the army was formed it was important to create a system of medical support. During its creation the importance of reorganizing military pharmacy became apparent. Twelve pharmacies came into existence at division hospitals and garrison pharmacies came into existence at garrison hospitals. In order to supply military hospitals and pharmacies with medical material and drugs, „medical warehouses“ were built in Josefov, Hodonín and Liptovský Mikuláš. The solution of military pharmacy personnel issues became an important part of the reorganization of military pharmacy.

Key words: Military pharmacy; Division hospital; Division hospital pharmacy; Garrison hospital; Garrison pharmacy; Medical warehouse; Military pharmacist; History of military pharmacies.

Československá republika musela po svém vzniku v roce 1918 řešit celou řadu problémů. Jedním z nich bylo vybudování armády, která by vojensky zabezpečila nově vzniklý stát. Neméně důležitým úkolem bylo vybudování funkčního zdravotnického zabezpečení pro vznikající československou armádu jak pro období míru, tak pro období války. Zdravotnické zabezpečení vycházelo z armádní organizace. Vrcholným orgánem bylo Ministerstvo národní obrany (MNO); jemu byla podřízena zemská vojenská velitelství (ZVV) v Praze, Brně, Bratislavě, Užhorodě (v roce 1925 přemístěno do Košic) a velitelství jednotlivých divizí (divizí bylo 12; v roce 1936 se přešlo na sborový systém). Divize se stala

základním článkem systému zdravotnického zabezpečení (18).

Po rakousko-uherské armádě zůstala v ČSR celá řada zdravotnických, oděvních a lůžkových skladů, ve kterých byl „roztroušen“ zdravotnický materiál. V roce 1919 bylo rozhodnuto vybudovat centrální „Skladiště zdravotních potřeb“ v Praze. Jeho vybudováním byl pověřen mjr. Ph.Mr. František Šperling. František Šperling nastoupil 1. 2. 1896 jako vojenský medikamentní úředník v hodnosti akcesisty do lékárny posádkové nemocnice č. 14. ve Lvově. Dne 1. 5. 1899 byl povýšen na oficiála III. třídy a 1. 5. 1905 na vrchního oficiála. Současně s povýšením byl přemístěn do lékárny posádkové ne-

mocnice č. 1 ve Vidni. Od roku 1916 pracoval na 14. oddělení c. k. ministerstva války.

V Praze však nebyly nalezeny vhodné prostory pro zřízení skladiště. Tyto byly nakonec nalezeny u Jaroměře ve vojenské pevnosti z dob císaře Josefa II. - Josefově. Do roku 1920 mělo „Skladiště zdravotních potřeb“ pobočku v Bratislavě (Polní zdravotní skladiště), kterou vedl nadporučík Ph.Mr. Alexander Kosík.

Dne 1. 8. 1920 bylo v Josefově zahájeno budování „Vojenského lékárnického skladiště“. Jeho zřízením a vedením byl opět pověřen v té době již pplk. Ph.Mr. František Šperling. V roce 1923 zde již pracovalo 10 vojenských farmaceutů, důstojníků-magistrů farmacie a 4 smluvní magistři-civilisté. Lékárnické skladiště v Josefově nebylo určeno pouze pro zásobování zdravotnickým materiálem, ale bylo současně místem, kde se vyráběly např. obvazy a léčivé přípravky. Postupně byly v Josefově vybudovány analytické a chemicko-farmaceutické laboratoře, které byly vybaveny přístroji k výrobě a zkoušení léčiv a léčivých přípravků, stroji na výrobu ob vazů a dalšího zdravotnického materiálu.

Bylo zřejmé, že jediné vojenské lékárnické skladiště nemohlo stačit pro zásobování zdravotnických zařízení v celé ČSR. Proto bylo v roce 1923 zahájeno budování dalších vojenských lékárnických skladišť. Josefovské lékárnické skladiště bylo určeno pro zásobování útvarů v Čechách a bylo v uvedeném roce přejmenováno na „Zdravotnický sklad 1“. Pro zásobování zdravotnických zařízení na Moravě bylo rozhodnuto vybudovat zdravotnický sklad v Bystrovaněch, ale v roce 1926 bylo vybráno místo vhodnější - Hodonín. „Zdravotnický sklad 2“ byl vybudován v roce 1926 a jeho vedením byl pověřen štábní kapitán Ph.Mr. Jaroslav Lunga (od roku 1930 byl vedením pověřen pplk. Ph.Mr. Emil Bořický). Kromě něj zde pracovali 2 vojenští farmaceuti.

Pro zdravotnické zásobování Slovenska a Zakarpatské Ukrajiny bylo určeno „ČS polní zdravotnické skladiště“ v Uherském Hradišti. Toto bylo v roce 1923 přemístěno do Bzence a přejmenováno na „Zdravotnický sklad 3“. Vedením byl pověřen major Ph.Mr. Jaroslav Hájek. V roce 1924 byl vedením pověřen podplukovník Ph.Mr. Josef Kadlák. V „Zdravotnickém skladu č. 3“ v roce 1924 pracovalo 6 vojenských farmaceutů-důstojníků a 2 smluvní lékárníci-civilisté. V roce 1927 byl „Zdravotnický sklad 3“ přemístěn do Liptovského Mikuláše. Podplukovník Ph.Mr. Josef Kadlák zůstal vedoucím a kromě něj v Liptovském Mikuláši pracovali

3 vojenští farmaceuti-důstojníci a 2 smluvní farmaceuti-civilisté. Z uvedených počtů farmaceutů v jednotlivých skladech je zřejmé, že největší zdravotnický sklad a nejrozsáhlejší zdravotnická a farmaceutická výroba byla v Josefově (7, 8, 18).

Zdravotnické sklady měly kromě zásobování divizních a posádkových lékáren léčivy a zdravotnických zařízení zdravotnickým materiálem povinnost skladovat veškeré náležitosti pro polní zdravotnické sklady (armádní zdravotnické parky). Skladování, ošetřování a obměna materiálu pro zabezpečení vojsk v poli bylo dalším nemalým úkolem zdravotnických skladů.

Jak již bylo uvedeno, základním článkem zdravotnického (lékařského a farmaceutického) zabezpečení byla divize. U každé divize byla zřízena **divizní nemocnice** (do roku 1920 se dočasně používal ještě původní název z Rakouska-Uherska - posádková nemocnice). Místo některých zrušených oddílových nemocnic byly budovány **posádkové nemocnice** (do roku 1920 se nazývaly záložní). Současně byly zrušeny nemocnice, které poskytovaly zdravotnické zabezpečení v době války a staly se nadbytečné. V roce 1936 byly divizní nemocnice v souvislosti s přechodem na sborový systém přejmenovány na sborové - číslování nemocnic zůstalo zachováno. Vznik divizních a posádkových nemocnic vyžadoval změnu systému farmaceutického zabezpečení.

Na území ČSR po zániku Rakouska-Uherska zůstalo osm lékáren posádkových nemocnic, které byly vybudované, zařízené a obsazené personálem (v Praze, Terezíně, Josefově, Brně, Olomouci, Bratislavě, Komárně a Košicích). Organizačně byly změněny a přejmenovány na **lékárny divizních nemocnic**. V souladu s divizní organizací vznikly nové nemocnice v Plzni, Českých Budějovicích, Opavě a Užhorodě. Za Rakouska-Uherska byly v uvedených městech oddílové nemocnice. Protože u oddílových nemocnic nebyly vojenské lékárny, byly v uvedených nemocnicích vybudovány zcela nové lékárny (5, 7).

Tam, kde byly zřízeny posádkové nemocnice (opět z bývalých oddílových nemocnic), bylo nutné zřídit **posádkové lékárny**. V roce 1923 existovaly posádkové lékárny v Chebu (vedením lékárny byl pověřen smluvní lékárník Ph.Mr. Arnošt Hirschberg), v Liberci (smluvní lékárník Ph.Mr. Václav Rapp), v Mukačevu (smluvní lékárník Ph.Mr. Václav Blecha), v Pardubicích (vojenský lékárník nadporučík Ph.Mr. Josef Pavelec), v Ružomberku (smluvní lékárník Ph.Mr. Bořivoj Ondruš), v Trna-

vě (smluvní lékárník Ph.Mr. Valentin Šťastný) a v Užhorodě (smluvní lékárník Ph.Mr. Josef Vortel). Princip budování lékáren u vojenských nemocnic se osvědčil a byl v podstatě převzat z rakousko-uherské armády (8, 13).

Skutečnost, že vedením posádkových lékáren byli pověřeni smluvní lékárníci-civilisté svědčí o určitém nedostatku vojenských lékárníků. Počet posádkových lékáren postupně klesá. V roce 1926 zůstaly zachovány posádkové lékárny v Ružomberku (smluvní lékárník Ph.Mr. František Pouč), v Trnavě (smluvní lékárník Ph.Mr. Valentin Šťastný), v Mukačevu (smluvní lékárník Ph.Mr. František Vylíčil) a Užhorodě (nadále smluvní lékárník Ph.Mr. Josef Vortel).

Rozhodující postavení v zabezpečení vojsk léčivy mělo 12 lékáren divizních nemocnic. Dějiny jednotlivých lékáren divizních nemocnic jsou až na výjimky neznámé. V roce 1923 byla v Praze na Hradčanech zřízena filiálka divizní nemocnice č. 1, ve které byla lékárna typu divizní lékárny. Další vojenskou lékárnu, která se svým charakterem a vybavením více podobala divizní lékárně, bychom našli ve Vojenské akademii v Hranicích (vedením lékárny pověřen nadporučík Ph.Mr. František Drábek). Vlastní vojenskou lékárnu měl Vojenský lázeňský ústav v Karlových Varech (vedením pověřen kapitán Ph.Mr. Vilém Janovec) a Vojenský plicní ústav ve Štemberku (vedením pověřen smluvní lékárník Ph.Mr. Karel Hrbáč).

Kromě vojenských lázní v Karlových Varech existovaly v systému vojenského zdravotnického zabezpečení vojenské lázně v Jáchymově, Františkových Lázních, Teplicích, Bechyni, Poděbradech, Bělíně, Bohdanči u Pardubic, Bělohradě, Luhačovicích, Piešťanech, Rájeckých Teplicích a Vojenský plicní ústav v Chomutově. V uvedených místech při studiu personálií nebylo zjištěno přidělení vojenských či smluvních farmaceutů a lze se domnívat, že zde vojenské lékárny nebyly a potřeba léků těchto zařízení byla kryta centrálně (z vojenských zdravotnických skladů) nebo nákupem z civilních lékáren (8, 9).

Lékárny při divizních nemocnicích byly ústavní. Podle současné terminologie to byly **nemocniční lékárny**, tj. určené pro zabezpečení léky výhradně divizních nemocnic. Vojenské lékárny rovněž vydávaly léky přesně vymezenému okruhu osob, tj. fungovaly jako veřejné lékárny. Činnosti a úkolům odpovídalo i umístění a vybavení lékáren. Kromě již zmíněných mírových úkolů měla každá vojenská lékárna povinnost uskláňovat v mobilizačních zásobách léčiva a lékárenské potřeby a

další materiál pro polní formace zdravotnické služby - polní nemocnice a polní lékárny.

Normy léků a přístrojového vybavení lékáren divizních nemocnic pro dobu míru určoval předpis Zdrav -1-3 (S - V - 3) Lékárnická služba v míru, Praha, MNO 1931. Normy léků pro vojenskou polní lékárnu určoval předpis S - I 4 A-D Polní zdravotnická výzbroj vojskových těles. Praha MNO 1926-1931. (Normy byly vydávány postupně v letech 1926-1931, podle toho, jak postupovalo jejich zpracování a schválení.) (21)

Velikost vojenské lékárny byla zpravidla odvozena od velikosti a úkolů vojenské nemocnice. Největší vojenskou divizní nemocnicí byla nemocnice č. 1 v Praze II, která byla umístěna na Karlově náměstí v bývalé jezuitské koleji (kolej byla založena roku 1659). Rozhodnutím Josefa II. z roku 1781 byla kolejní budova nejprve přeměněna na kasárna; koncem téhož roku císař rozhodl, že zde bude zřízena vojenská nemocnice. Vojenská lékárna však nebyla vybudována se vznikem vojenské nemocnice. Vlastní pevné vojenské lékárny s příslušným lékárnickým personálem vznikají až po roce 1802. Ve vojenských pevnostech jsou zřizovány posádkové lékárny. Při charakteristice nelze použít termín „stálé lékárny“. Stálé lékárny byly budovány se vznikem stálých armád; termín „pevné“ znamená, že lékárny jsou neoddělitelně spojeny s určitou nemocnicí a budovou. V civilní sféře je tomu obdobně. Lékárny jsou budovány na základě „práva reálného radikovaného“, které váže existenci lékárny na určitou budovu (14).

Ve vojenské lékárně divizní nemocnice č. 1 v Praze pracovali v roce 1919 dva vojenští lékárníci - podplukovník Ph.Mr. Josef Matějka a nadporučík Ph.Mr. František Slejška. Za Rakouska-Uherska v pražské posádkové lékárně č. 11 (po vzniku ČSR lékárna divizní nemocnice č. 1) pracovalo zpravidla 3-5 vojenských lékárníků a řada lékárníků-civilistů, kteří zde vykonávali jednoroční vojenskou službu. V roce 1923, kdy byl vedoucím lékárny štábní kapitán Ph.Mr. Rudolf Mosler, došlo k posílení personálu. V lékárně pracují další 4 vojenští lékárníci - kapitán Ph.Mr. Jaroslav Pospíšil, kapitán Ph.Mr. Jaroslav Laška, kapitán Ph.Mr. Zdeněk Pivný, kapitán Ph.Mr. Bohumil Sucharda a 5 smluvních lékárníků - Ph.Mr. Josef Burda, Ph.Mr. Antonín Paulů, Ph.Mr. Zdenko Starý, Ph.Mr. František Špirk a Ph.Mr. Jindřich Utěšil (8).

V roce 1925 bylo na základě zákona č. 68/1925 ze dne 17. dubna rozhodnuto, aby prostory divizní nemocnice č. 1 na Karlově náměstí byly dány k

dispozici na rozšíření Všeobecné nemocnice a byla vybudována nová Masarykova vojenská nemocnice (dnešní Ústřední vojenská nemocnice). Projekt nové nemocnice byl dokončen v roce 1930, ale stavba byla zahájena z důvodů nedostatku financí až 2. března 1936. V polovině roku 1939 je dokončena první etapa výstavby (3).

Z plánů a dobových fotografií se dovídáme, že lékárna byla umístěna v centrální budově a některé místnosti byly umístěny v přízemí, další v suterénu a ve druhém poschodí. Jejím úkolem bylo přijímat (ze Zdravotnického skladu č. 1 nebo z civilních lékáren), ukládat a konzervovat léčiva a lékárnické potřeby, vyrábět některé galenické přípravky a vydávat zdravotnický materiál a léčiva oddělením vojenské nemocnice, šéflékařům a šéfveterinářům vojenských útvarů, oprávněným osobám na lékařský předpis a prodávat léky, které lékařský předpis nevyžadují.

Pro plnění všech uvedených úkolů měla lékárna řadu místností. V přízemí se nacházely kanceláře

správy lékárny, oficína s čekárnou, přípravná léků, galenická a analytická laboratoř, příruční skladiště (2 místnosti) a kancelář oficianta. Oficína byla vybavena 8 pracovními stoly z ocelového plechu sestavenými do dvou skupin po čtyřech, což svědčí o rozsáhlé individuální přípravě léků. V suterénu a ve druhém poschodí se nacházely hlavní skladištní místnosti, umývárna, balárna, skladiště skla a beden a výroba ledu; suterén, přízemí a druhé patro byly propojeny výtahem o nosnosti 500 kg.

Lékárna svojí velikostí (počtem místností) a obsazením personálem byla největší z lékáren divizních nemocnic. V ostatních divizních nemocnicích byly lékárny podstatně menší. Lékárna bratislavské divizní nemocnice č. 9 (nemocnice vznikla v roce 1781) měla 4 místnosti. Obdobně lékárna divizní nemocnice č. 10 v Komárně (nemocnice vznikla v roce 1818) měla pro svoji činnost pouze 5 místností (2, 20).

Počty vojenských a smluvních lékárníků v jednotlivých divizních lékárnách ukazuje tabulka 1 (1, 8).

Tabulka 1

Počty vojenských a smluvních lékárníků v divizních lékárnách v roce 1923

Lékárna divizní nemocnice	Vedením lékárny pověřen	Celkem vojenských lékárníků	Celkem smluvních lékárníků
Praha II - 1	štábní kapitán Ph.Mr. Rudolf Mosler	5	5
Praha IV- odbočka 1	Ph.Mr. Rudolf Hlavsa	-	2
Plzeň - 2	štábní kapitán Ph.Mr. František Vrabec	1	2
Terezín - 3	podplukovník Ph.Mr. Jan Materna	3	-
Josefov - 4	podplukovník Ph.Mr. Jan Kořán	2	1
České Budějovice - 5	štábní kapitán Ph.Mr. František Žabka	2	1
Brno - 6	podplukovník Ph.Mr. Emil Bořický	2	2
Olomouc - 7	podplukovník Ph.Mr. Augustin Otevřel	4	1
Opava - 8	kapitán Ph.Mr. Josef Pavelec	1	1
Bratislava - 9	štábní kapitán Ph.Mr. Josef Chvojka	1	1
Komárno - 10	major Ph.Mr. František Vyvozil	2	1
Košice - 11	podplukovník Ph.Mr. Rudolf Votruba	2	1
Užhorod - 12	kapitán Ph.Mr. František Adamčík	2	-

V tabulce jsou uvedeny počty vojenských a smluvních lékárníků jednotlivých nemocnic. Znalost počtu pracovníků v lékárně umožňuje (kromě jiného) posoudit velikost lékárny a do jisté míry i rozsah její činnosti. V návaznosti na přehledy vojenských a smluvních lékárníků v jednotlivých letech lze sledovat pohyb vojenských lékárníků.

Divizní lékárny, posádkové lékárny či lázeňská lékárna v Karlových Varech nebyly jedinými místy, kde se můžeme setkat s vojenskými farmaceuty, protože studiem byli připraveni na práci v civilní lékárně. Vojenští farmaceuti studovali 2 roky na České nebo Německé univerzitě Karlově jako civilisté. Studovali na lékařské nebo přírodovědecké fakultě - farmaceutická fakulta byla založena až v roce 1952. Teprve po vystudování a obdržení titulu Ph.Mr. byli získáváni pro službu v armádě. Po absolvování vojenské přípravy se stali vojenskými farmaceuty. Jako lékárníci museli zvládnout nákup léčiv, prodej, platby za provoz lékárny a zejména vedení účetnictví atd., proto pracovali na nejrůznějších postech (zpravidla ekonomických) v systému vojenského zdravotnického zabezpečení. Z řady vojenských lékárníků pracujících v armádě v roce 1923 je uvedeno jméno hodnostně nejvyššího, v závorce pak celkový počet vojáků-farmaceutů:

- MNO Praha-Bubeneč - pplk. Ph.Mr. Josef Krejčí (7)
- ZVV Praha - pplk. Ph.Mr. Bohuslav Červenka (2)
- ZVV Brno - mjr. Ph.Mr. Jaroslav Lunga (2)
- ZVV Bratislava - kpt. Ph.Mr. František Böhna (2)
- Vojenská odborná účtárna Praha IV - kpt. Ph.Mr. Josef Král (4)
- Vojenské účtárny při ZVV (3)

V lékárnách Rakouska-Uherska sloužilo v roce 1917 ve 27 lékárnách posádkových nemocnic a posádkových lékárnách celkem 104 vojenských lékárníků (jejich označení bylo úředník vojenské medikamentní služby); velká část z nich byli lékárníci české, slovenské a německé národnosti (občané německé národnosti žijící na území ČSR). Z uvedeného počtu přešlo v roce 1918 do vojenských lékáren v ČSR (a na další místa, kde byla vyžadována odbornost farmaceuta) 22 lékárníků. Proto důležitým úkolem při budování zdravotnického a farmaceutického zabezpečení bylo rovněž získání nových vojenských lékárníků (6, 7).

V československých ozbrojených silách na různých farmaceutických postech pracovalo v roce 1923 65 důstojníků a 32 smluvních lékárníků - magistrů farmacie. Podle vojenských hodností to byli 3 plu-

kovníci, 8 podplukovníků, 6 majorů, 9 štábních kapitánů, 33 kapitánů a 6 nadporučíků. Uvedené počty poněkud převyšovaly tabulkové počty vojenských lékárníků. Pro vojenské lékárníky bylo z počtu důstojnických míst vyhrazeno 60 tabulkových míst:

1 generál, 2 plukovníci, 4 podplukovníci, 6 majorů, 15 štábních kapitánů, 16 kapitánů, 11 nadporučíků a 8 poručíků. Počet vyhrazených míst pro vojenské lékárníky se měnil; při zkoumání musíme brát do úvahy příslušný rok (8).

Vojenští lékárníci poprvé od vzniku profesionální vojenské farmacie v roce 1794 obdrželi vojenské hodnosti platné v Československé armádě. Za Rakouska-Uherska byli pouze vojenskými medikamentními úředníky. Při vzniku vojenské farmacie byly rovněž sjednoceny tituly a označení absolventů vysokoškolského studia farmacie. V minulosti byli magistři farmacie označováni tituly *Pharm. Mag.*, *Pharm. Mg.*, *Mag. Pharm.*, *Ph. Mg.*, *ph. mg.* atd. Výnosem Ministerstvaojenství ze dne 26. 4. 1913, odd. 14. čís. 826 byla pro vojenské farmaceuty zavedena zkratka *Ph. Mr.* V důsledku 1. světové války se její zavedení opozdilo; postupně ji užívají nejen vojenští lékárníci, ale i lékárníci „civilní“.

Z bohatých dějin vojenské farmacie z let 1918 až 1939 jsme zachytili jen zlomek. Stále velkou neznámou jsou dějiny jednotlivých divizních a posádkových lékáren stejně jako dějiny vojenských „Zdravotnických skladů“ nebo osudy vojenských lékárníků na různých postech jejich působení. Pozornost by zasluhoval systém přípravy vojenských farmaceutů, jejich činnost v různých organizacích, účast na mezinárodních sjezdech vojenských farmaceutů atd.

Výzkum téměř neznámých dějin vojenské farmacie pokračuje. Po mnohaleté odlce vznikla dílčí studie zabývající se kontrolou léčiv (10, 11). V současnosti je dokončována studie zachycující dějiny posádkových lékáren Rakouska-Uherska v letech 1880-1917. Je rozpracován jmenovitý přehled lékárníků uvedeného období s daty jejich povýšení, přemístění nebo odchodu do důchodu. Nové poznatky z dějin vojenské farmacie Rakouska-Uherska budou také publikovány v tomto časopise.

Podporováno grantem CEZ: J 13/98 116 00 004

Literatura

1. Dobové materiály. Archiv Farmaceutické fakulty UK, Hradec Králové - Oddělení dějin farmacie, část lékárníci.

2. ASMAN, V.: Stručné dějiny divisní nemocnice 10. Voj. zdrav. Listy, 1934, roč. 10, č. 3, s. 94-108.
3. FISHER, L.: Masarykova vojenská nemocnice v Praze. Voj. zdrav. Listy, 1939, roč. 15, č. 1, s. 1-33.
4. FRANZ, K. - HAAS, A.: Divisní nemocnice 1 v Praze. Voj. zdrav. Listy, 1929, roč. 5, č. 1, s. 30-54.
5. Lékárnický kalendář na obyčejný rok 1887. Praha, 1887, roč. 8, s. 85-87.
6. Lékárnický kalendář. Praha, 1914, roč. 35, s. 104-107.
7. Kalendář lékárníků na rok 1920. Praha, 1920, roč. 36, s. 89-91.
8. Kalendář čs. lékárnictva na rok 1924. Praha, 1924, s. 359-366.
9. Kalendář čs. lékárnictva na rok 1927. Praha, 1927, s. 293-298.
10. KRÁL, K. - FOREJT, J. - VODIČKA, B. - VESELÝ, J.: Stručný historický přehled vývoje kontroly léčiv v podmínkách armády. Voj. zdrav. Listy, 1996, roč. 65, č. 3, s. 126 až 133.
11. KRÁL, K. - FOREJT, J. - VODIČKA, B. - VESELÝ, J.: Stručný historický přehled vývoje kontroly léčiv v podmínkách armády. Voj. zdrav. Listy, 1996, roč. 65, č. 4, s. 172 až 179.
12. PEJML, K.: Dějinný vývoj vojenského lékárnictví. Voj. zdrav. Listy, 1938, roč. 14, č. 1, s. 49-51.
13. PEJML, K.: Vojenské lékárnictví v bývalé rakousko-uherské armádě. Voj. zdrav. Listy, 1938, roč. 14, č. 3, s. 190 až 194.
14. POZBYL, K.: Kapitoly z dějin vojenské farmacie. Učební text VLVDÚ JEP Hradec Králové. 1. vyd. Sv. 109. Hradec Králové, VLVDÚ JEP 1972.
15. Prezenční služba lékařů. Voj. zdrav. Listy, 1927, roč. 3, č. 4, s. 209-211.
16. PREČ, A.: Vojenské nemocnice na Slovensku. Voj. zdrav. Listy, 1977, roč. 46, č. 6, s. 261-268.
17. PREČ, A.: Začiatky vojenskej nemocnice v Ružomberoku. Voj. zdrav. Listy, 1977, roč. 46, č. 4, s. 162-169.
18. PYTLÍK, R.: Prvních deset let československého vojenského zdravotnictví. Voj. zdrav. Listy, 1928, roč. 4, č. 4, s. 305-319.
19. SCHICKÉLÉ, J.: La médecine militaire à travers les ages (Vývoj vojenské zdravotnické služby). Voj. zdrav. Listy, 1933, roč. 9, č. 3/4, s. 168-170.
20. TRENKLER, R.: Divisní nemocnice 9 v Bratislavě. Voj. zdrav. Listy, 1930, roč. 6, č. 2, s. 61-95.
21. Zdrav 1-3 Lékárnická služba v míru. Praha, MNO, 1931. Vojenský historický archiv, fond MNO, IV. odbor.

Korespondence: Doc. PhDr. Karel Král, CSc.
Farmaceutická fakulta UK
Ak. Heyrovského
500 01 Hradec Králové
e-mail: kralk@faf.cuni.cz

Do redakce došlo 13. 4. 2000